

Ա. Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ

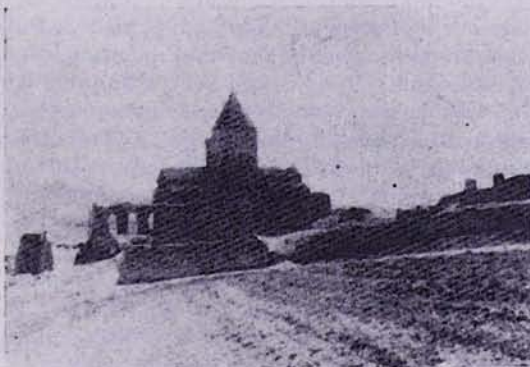
ԱՐԱԿՈՒՆԻՍԻ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԸ

14—18-րդ դարերում պատմական Հայաստանի Երևան գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի ԽՍՀ Ջուլֆայի շրջան) հոգևոր կենտրոնը հանդիսացած այս նշանավոր վանքը գտնվում է ներկայիս Ջուլֆայի շրջանի Աբրակունիս (պատմական Աբրակունիք, Ապրակունիս ավան) գյուղի մոտ, գյուղ մտնող ճանապարհի աջ կողմում, Երևան գետից մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող մի փոքրիկ ձորակի արևմտյան եզերքին բարձրացող քարափի հարթ բարձրավանդակում:

Այս վանքը դեռևս հեռվից դիտողի համար ուրվագծվում է որպես մի ազդեցիկ և վիթխարի կառույց, որն իր ծավալա-տարածական հորինվածքով, շինաքարով, իր դիրքով միաձուլված է շրջապատի բնությանը, ներդաշնակվում է իր տեղին և դիրքին: Միջնադարյան հայկական ճարտարապետության նշանավոր կառուցվածքների թվում այս վանքը, ըստ իր հատակագծային կառուցվածքի, ուշագրավ շինություն է հանդիսանում և նշանավոր կառույց է չորս գլմբեթակիր մույթերով հիմնարկված հուշարձանների շարքում:

Ա. Կարապետ վանքը, որը դարերի ընթացքում տասնյակ անգամներ վերանորոգվել և վերակառուցվել է, այժմյան վիճակով կանգուն (նկ. 1) է և Երևան գավառի մյուս վանքերի և եկեղեցիների համեմատությամբ բավականաչափ լավ է պահպանված: Այս վանքի հիմնարկման և վերանորոգումների վերաբերյալ կան և՛ վիմագրություններ, և՛ մատենագիտական տեղեկություններ: Սակայն ինչպես արձանագրություններում, այն-

պես էլ գրավոր աղբյուրներում սպառնալի տեղեկություններ չեն պահպանվել այս նշանավոր վանքի կառուցման, նրա գործունեության մասին: Բավական է նշել նաև այն հանգամանքը, որ վերջին 60—70 տա-

Նկ. 1. Վանքի ընդհանուր տեսքը

րիներում այդ ուշագրավ ճարտարապետական հուշարձանի, այդ վանքի հայտնի դրպրոցի, գրչօջախի մասին մասնագիտական գրականության մեջ և առհասարակ չկա ոչ մի ուսումնասիրություն, նույնիսկ հոդված:

Աբրակունիսի ա. Կարապետ վանքը և նրա պատմական անցյալի առանձին հատվածները ուսումնասիրվել է միմիայն մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Վանքի անմիջական ուսումնասիրողներից Մայր Աթոռի միաբան Արիստակես Եպիսկոպոս Սեդրակյանը, որը 1869—1874 թթ. այդ վանքի վանահայրն է եղել, ա. Կարապետի հիմնարկության մասին

գրել է. «...բայց հաւանած ենք ասել, որ այս մենատուսնը պիտի շինուած լինի մետաւա-
ներորդ դարու վերջերը. ըստ որում պատ-
մութեան մէջ կգտնենք սորա նորոգութիւն
շորեքտաւաններորդ դարու մէջ, այսինքն
յամի 1881 ընդ ձեռն Մաղաքեայ վարդա-
պետի Ղրիմեցոյ: Իսկ հնոց ամուր շինու-
թիւնները և վանօրէից վերայ գործ դրած
նարտարապետական ընտիր և կիրթ ճա-
շակն ի նկատի առնելով, չէ կարելի չկար-
ծել թէ բաւական վաճառակ անցած պիտի
լինի շինութեան վերայ...»: Իսկ Մարտայ
արք. Սմբատյանցի եզրակացութեամբ (1897
—1904 թթ. վանքի վանահայրն է եղել) ս.
Կարապետի վանքը հիմնարկվել է Մաղա-
քիա Նախանձախնդիր Ծգնավոր վարդապե-
տի աշխատանքների շնորհիվ: Ըստ որի
Մաղաքիա արեղա Նախանձախնդիրը 1879
—1880 թթ. Եւայի Նշեցու դպրոցից (Գլա-
ձորի համալսարանից) և Տաթևի համալսա-
րանից հրավիրել է մի քանի ուսումնավարտ
շրջանավարտներ, որոնց թվում լինում են
Հովհաննէս Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևա-
գին, և նրանց անմիջական օգնությամբ
1881 թ. կառուցում է ս. Կարապետ վանքը
ու: Ապրակունիք գյուղի ս. Խաչ վանքից
աստվածաբանական դպրոցը տեղափոխում
են նորակառույց վանքը¹: Ուսումնասիրու-
թյուններից մեկում էլ երևում է, որ ս. Կա-
րապետ վանքը հիմնարկվել է 1280 թ.²: Իսկ
Ղազար կաթողիկոս Զահկեցին այս վանքի
հիմնարկման մասին գրել է. «Յովհաննէս
Որոտնեցի ուղղափառութեան հաստատիչն,
Քրիստոսի Հօտին վերակացու... Կարգեաց
գղապրոցս ի տունն Երնջակայ: Եւ շինեաց
գլխադատիպ և զարմանահրաշ ցանկալի
վանս սրբոյ Կարապետի»³: Այս վանքի կա-
ռուցման հարցին անդրադարձել է նաև Հ.
Էֆրիկյանը, որի կարծիքով վանքը հիմ-
նարկված է եղել 11-րդ դարում և 1381 թ.
վերանորոգվել է Մաղաքիա Նախանձա-
խնդրի կողմից⁴:

Նկատելի է, որ թվագրությունների մասն
տարաձայնությունները (11—14 դդ.) բնավ

էլ չեն կարող օգնել միջնադարյան այդ
պատմա-նարտարապետական հուշարձանի
հիշտ ուսումնասիրմանը: Սակայն ս. Կարա-
պետ վանքի, նրա տաճարի, շինությունների
ուսումնասիրությունները և այդտեղից մեր
կողմից հայտնաբերած հնագիտական իրերի
մնացորդները օգնում են էլ ավել պարզելու
և լուսաբանելու այդ վանքի դերը, նարտա-
րապետական արժանիքները: Մի վանք, որի
կարևորությունը սերտորեն կապված է միջ-
նադարյան Հայաստանի աչքի ընկնող գա-
վառներից մեկի՝ Երնջակի մտավոր մշա-
կույթի հետ և հանդիսացել է այդ գաւառի
կենտրոնական կրոնա-կրթական, վարչա-
քաղաքական օջախը:

Ս. Կարապետ վանքի հիմնարկման վերա-
բերյալ մեզ հասած գրավոր և վիմագիր սղ-
բյուրները մեծամասամբ հաստատում են
այն փաստը, որ վանքը հիմնարկվել է 1381
թ. Մաղաքիա Ղրիմեցու, Հովհան Որոտնե-
ցու, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց կողմից:
Այս փաստի օգտին է խոսում նաև 1868 թ.
վանքի վանահայր Հովհաննէս վարդապետ
Փեշտմալյանց Ալեքսանդրապոլսեցու կող-
մից վանքի տաճարի հարավային որմի
(արտաքին) կամարի տակ արձանագրված
մի ընդարձակ արձանագրության հայտնա-
բերումը: Այդ արձանագրությունը, որը սլոմ
պահպանվում է և հիմնականում ճիշտ է
վերծանված, դեռևս արձանագրված լինելով
ՌԺԵ (1656) թվականին, ինչ-ինչ պատ-
ճառներով մինչև 1868 թ. ծածկված է եղել
պատի ծեփի տակ և անհայտ էր: Այդ ար-
ձանագրությունում ասվում է. «Ենթոհի
Տեառն և մեծին Աստուծոյ, մեք միաբան
սուրբ Կարապետի վանից Երնջակու, Եւայի
և Ղազար վարդապետքս տեսնելով զբայ-
քայումն մենաստանիս, հիմնարկեալ ի Մա-
ղաքիա ճգնաւոր վարդապետէ Ղրիմեցոյ և
աւարտեալ ի Յովհաննու Որոտնեցի մեծ
վարդապետէ՝ որոյն Իւանէի մեծ իշխանին
Վաղատնոյ, յամի Տեառն ՌՅԶԱ և ի թին
Հայոց Պ. նորոգեցաք զվանս ի հիմանէ
կոփւածոյ վիմօք, տրօք ազգիս Հայոց, ի
Կաթողիկոսութեան սրբոյ Էջմիածնի Տեառն
Յակոբայ Դ. Զուղայեցոյ, յամի Տեառն
ՌՈՄԶ և ի թին Հայոց ՌԺԵ...»⁵: Այնուհետև
արձանագրության մեջ խոսվում է վանքի
կալվածքների սահմանների մասին: Ըստ
որի ս. Կարապետ վանքը ունեցել է մեծ
կալվածքատարածություն:

Եւայի Նշեցի վարդապետը վանքի այդ
նորոգման մասին վերոհիշյալ արձանագրու-
թյունից բացի թողել է նաև այլ արձանա-
գրություններ: Այդ արձանագրություններից
մեկը քանդակված է տաճարի հյուսիսային

¹ Տե՛ս Արիստակես եպիսկ. Սեդրակյանց, Հնու-
թիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղ-պատ,
1872, էջ 5:

² Տե՛ս Մարտայ արքեպ. Սմբատյանց, Նկարագիր
սուրբ Կարապետ վանից Երնջակայ եւ շրջակայից
ճորա, Տիֆլիս, 1904, էջ 3—4:

³ Տե՛ս Статическое описание Нах. провинции
Санктпетербург, 1833, էջ 75:

⁴ Տե՛ս Ղազար վարդապետ Զահկեցի, Գիրք Աստ-
վածաբանական ու կոչի Դրախտ Ցանկալի, Կ. Պո-
լիս, 1785, էջ 640:

⁵ Տե՛ս Հ. Էֆրիկյան, հնաշխարհի բառարան, Վե-
նետիկ, 1902, հտ. Ա, էջ 718:

⁶ Տե՛ս «Մեղու Հայաստան», 1869, № 26:

որմի պատուհանից վերև, ճակատային հատվածում տեղադրված գեղաքանդակ խաչքարի վրա՝

1. Եսայի վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տ
2 շինող

Իսկ մյուսը՝ արևելյան որմի բարձունքի մասում տեղադրված խաչքարի վրա՝

1 Եսայի վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տ
2 շինող
3 թվ. ՌՄԳ(1655 թ.)⁷

Չնայած այն հանգամանքին, որ ս. Կարապետ վանքի 1381 թ. հիմնարկված լինելու վերաբերյալ չունենք այդ տարեթվով արձանագրված վիմագրություն, հավաստիացնող աղբյուր, այնուամենայնիվ պետք է ընդունելի հիմք համարել վանքի 1381 թ. կառուցված լինելու փաստը, որը ս. Կարապետ վանքատեղի երկրորդ ծնունդն է, նրա հիմնովին վերակառուցման 14-րդ դարի հայկական միջավայրի դեկալար հոգևոր դեմքերի կողմից: Ինչպես մատենագիտական աղբյուրներում, այնպես էլ վանքի համալիրի վիմագիր արձանագրություններում կան տարեթվերի տարբեր մատնանշումներ, որոնք անվիճելի չեն: Վանքի համալիրի շինությունների ու շրջակայքի մեր մի քանի անգամ կատարած հետազոտումներն ու ուսումնասիրությունները խոսում են այդ տեղի ավելի վաղ՝ 3—5-րդ դարերին վերագրվող կյանքի մասին: Վանքի շինություններից մեկի՝ հարավային պարսպաշարի մոտ ավերակների ուսումնասիրության և նրա հիմքի ու հատակի մասնակի պեղումների ժամանակ 1973 թ. հայտնաբերել ենք 9—13-րդ դարերի խեցեղենի մնացորդներ: 1898 թ. արևմտյան պարսպաշարի մոտակայքում ևս հողի շերտերում հայտնաբերվել է թոնիր, երկու խաչքարեր, որոնցից մեկը ունեցել է 2Բ(1253) տարեթիվը կրող արձանագրություն⁸:

Մեր ուսումնասիրությունների ժամանակ հարավային պարսպի մոտ հանդիպել ենք նաև հնագիտական էական նշանակություններ ներկայացնող դամբարանների, որոնք կարելի է վերագրել 7—9-րդ դարերին: Այս պարսպի մոտ դամբարանների առկայությունն է ընդգծել նաև Արիստակես եպս. Սեդրակյանը, որոնց մասին գրել է. «...

⁷ Այս արձանագրությունների հիմն. տե՛ս Մեքրոպ արքեպս. Սմբատյանց (նշվ. աշխ., էջ 4), Արիստակես եպիսկ. Սեդրակյանց (նշվ. աշխ., էջ 16), Է. Ղ. Ալիշան (Սիսական, Վեհ., 1898, էջ 379):

⁸ Տե՛ս Մեքրոպ արքեպ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 17:

մօտ օրերես (1871—1872 թթ.—Ա. Ա.) դիպածով երևցան հարավային պարսպին տակ քանի մի գերեզմանք՝ որք մինչև ցարդ աննշմար անչալտացած էին խճանիս կարկառին մեջ. ի ներքուստ ամենքն մաքուր բռած և յարդարած փոքրիկ խրճիկներ էին, ուր կային միայն ոսկերտսիքն...»⁹: Այս դամբարանները, ըստ ավանդության, վերագրվում են իշխանական տոհմերին: Ս. Կարապետ վանքատեղի ամենահին հուշարձանը, այդտեղի վաղեմի հնությունը ապացուցող հուշարձանը, նրա «Ծգնավորի տունն» է, որը հայտնի է նաև «Սուրբ Կաթանք» աղբյուր անվանակոչումով: «Ծգնավորի տունը» գտնվում է վանքի պարսպից դուրս՝ արևելյան կողմում: Այն իր արտաքինից պատկերվում է որպես քարայր-անձալ, որի մուտքից գետնուղին բարձրանում է ս. Կարապետ վանքի տաճարի տակ: Այդ քարայրի փորվածքը ունի թաղակապ կազմություն և բավականին ընդարձակ տարածություն, որի ուսումնասիրությունը մեզ թույլ է տալիս եզրահանգելու այն մտքին, որ մեր թվարկության առաջին դարերում այս անձավը եղել է բնակատեղի, և իզուր չէ որ այն պահպանել է «Ծգնավորի տուն» անվանակոչումը:

Այդ տեսակետից պատմականորեն իրողություն է այն հանգամանքը, որ մ.թ. 1—4 դարերում իրական կյանքի ծանր պայմաններում և քրիստոնեական գաղափարախոսության հետևորդների հավատալիքների պատճառով առանձին մարդիկ, որոնք կոչվում էին անապատականներ¹⁰, երբեմն մեռնակ, երբեմն փոքրիկ խմբերով հեռանում էին իրենց բնակավայրերից դեպի անապատներն ու լեռները և ապրում էին կուսական վայրերում: Անապատականները, գրում է Փավստոս Բուզանդը, «յաշխարհէ էին մեկնեալ, ի յանապատս բնակեալ ի քարանձառս ամրացեալք յայս և ի ծերպս երկրի...»¹¹: Ամենայն հավանականությամբ, մինչև վանական եղբայրությունների հանդես գալը Երևանյան գավառում նույնպես եղել են ճգնավորական խմբեր: Այդ է վկայում նաև Երևանյան գավառի կենտրոնական մասում գտնվող բարձրաբերձ լեռներից մեկը, որը ստացել է «Ծգնավորի սար» անվանակոչումը: «Ծգնավորի սարի» բարձրագագաթում, նրա ձերպերում և լեռնափեշերում

⁹ Տե՛ս Ա. Սեդրակյան, նշվ. աշխ., էջ 34—45:

¹⁰ Տե՛ս Յուսիկ եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականություն, Վաղ-պատ, 1906, էջ 5, 22: Ներսես եպիսկ. Մելիք-Փանգեան, Հայ եկեղեցական իրաւունք, հտ., Բ, Օուշի, 1905, էջ 86:

¹¹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վեհեթիկ, 1882, դպր. 2, գլ. ԺԶ:

մինչև այժմ էլ մնում են այդտեղ բնակություն հաստատած խստակրոն ճգնավորական միաբանությունների քարանձավներն ու այրերը:

Անդրադառնալով ս. Կարապետ վանքի «Ծգնավորի տան» հնագիտական արժանիքներին, պետք է ենթադրել, որ այն որպես բնակավայր ճգնավորության համար ծառայել է դեռևս 1—5-րդ դարերում: Իսկ հետագա դարերում, մոտավորապես 8-րդ դարում, այդ քարանձավի վրա հիմնվել է վանական միաբանության բնակատեղի և վանք: Վանքը կառուցելով փմնափոր անձավի վրա, բնականորեն անուշադրության է մատնվել անձավի բնակարանի դերը. այն հետագայում օգտագործվել է որպես ապահով մթերապահեստ, պաշտպանության վայր: Իսկ հետագայում վանքի բարձրավանդակից վերև գտնվող հողատարածությունների մշակման և ջրովի ոռոգման սիստեմատիկ բնույթի հետևանքով այդ քարանձավում ի հայտ է եկել սառնորակ աղբյուր: Այդ աղբյուրի ջուրը կապված է եղել ոռոգման շրջանների հետ և երբեմն ունեցել է առատ ջուր, իսկ սովորաբար՝ բարակ, կաթիլոտ: Հենց այդ կաթիլոտ հատկությունը ի նկատի ունենալով այդ աղբյուրը կապվել է ս. Կարապետ վանքի սրբության հետ (վանքի տակից կաթիլոտի համար) և կոչվել է «Սուրբ Կաթանք» աղբյուր:

Հիմնվելով ս. Կարապետ վանքի «Ծգնավորի տան», արձանագրված դամբարանների արժանիքների վրա և աչքի առաջ ունենալով վանքի շինությունների առանձնահատկություններն ու նրանցում օգտագործված տարբեր տարեթվեր (1074 թ., 1123 թ., 1253 թ. և այլն) ունեցող արձանագրությունները, վստահորեն կարելի է ասել, որ մինչև 1381 թ. ս. Կարապետ հանրահռչակ վանքի հիմնումը, այդտեղ գոյություն է ունեցել մի այլ ընդարձակ շինություն՝ վանք, վանական կյանք: Եվ պատահական չէ նաև այն հանգամանքը, որ ս. Կարապետ վանքը 1381 թ. հիմնվել է գավառի նպատակահարմար տեղում, նախկինում այդտեղ հոգեվոր կենտրոն հանդիսացած կրոնական շինության ավերակ հիմքերի վրա:

Ս. Կարապետ վանքի դպրոց-գրչօջախը:

Նախքան ս. Կարապետ վանքի դպրոցի գործունեությունը, Երևանի գավառում հայտնի են եղել Ապրակունյաց դպրոցի երկու կենտրոններ ևս: Դրանք Աբրակունիսի մոտ գտնվող ս. Գևորգ վանքի և Աբրակունիսի վերին վանքի կամ ս. Խաչ վանքի դպրոցներն էին, որտեղ դասախոսել և բարոնապետներ են եղել Գլաձորի համալսարանի

սաներ Գրիգոր Ապրակունեցի վարդապետը և Սարգիս. վարդապետ Ապրակունեցի¹²: Սակայն Ապրակունյաց դպրոցների շարքում իր գործունեությամբ, դերով ու գիտական նշանակությամբ, իրավամբ, աչքի է ընկնում ս. Կարապետ վանքի նշանավոր դպրոցը, որը 14—18-րդ դարերում չի զիջել Երևանի գավառի հոգևոր, մշակութային կենտրոնի իր դերն ու դեմքը: Ըստ ուսումնասիրողների (Հ. Միքայել Չամչյանի), ս. Կարապետ վանքի դպրոցում առաջին բարոնապետը եղել է (1381 թ.) Մադաթիա Ղրիմեցին, իսկ հետո՝ 1382 թ.-ից, Հովհան Որոտնեցին, որից հետո 1388 թ. մինչև 1391 թ.՝ Գրիգոր Տաթևացին: Ապրակունիսի դպրոցում դասախոսական-մանկավարժական մեծ աշխատանքներ է ծավալել նաև Որոտնեցու և Տաթևացու աշակերտ Մատթեոս արեղա Ջուղայեցին: 1391 թ. Մատթեոս Ջուղայեցին Աբրակունիսի դպրոցում շարադրել և գրագրել է իր անդրանիկ աշխատություններից մեկը՝ «Մեկնութիւն Դուկասու Աւետարանին» և թողած հիշատակարանում գրել է. «...երկիրս Երևանկոյ, ի վանքս Ապրակունեաց ... գծագրեցի առ ի իշատակ առ յապա եղեղոց մանկանց...»¹³:

Միջնադարյան Հայաստանի այս նշանավոր գիտնականներն ու փիլիսոփաները դեկավարելով ս. Կարապետի դպրոցը, անկասկած այդտեղ ևս բարձր մակարդակով են կազմակերպել ուսումնագիտական ծրագրերը, ծավալել են լայն մանկավարժական, գիտական գործունեություն: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այդ դպրոցում ևս դասավանդվել է փիլիսոփայություն, նկարչություն, մարդակազմություն, աստվածաբանություն, մաթեմատիկա և այլ մեկնողական-քերականական առարկաներ, որ կրթություն են ստացել Երևանի և շրջակա գավառների տասնյակ ուսումնաստենչ մարդիկ: Աբրակունիսի ս. Կարապետ վանքը հայտնի է նաև որպես նշանավոր գրչօջախ, որի հարուստ գանձերից քիչ քան է մեզ հասել: Այդտեղ գրչագրված և մանրանկարված ձեռագրերի մի փոքրիկ հատվածը պահպանվում է Երևանի Մատենադարանում (տես ձեռագիր. № № 95, 2587, 2519, 2669, 2732, 3033, 4272, 4276 և այլն), որոնց ուսումնասիրությունները վկայում են, որ այդտեղ լուրջ ուշադրություն է դարձվել գրչարվեստին: Այդ վանքի ստեղծման հենց առաջին օրերից նրա շուրջը համախմբվել են տասնյակ մասնագետ գրիչներ, գծողներ,

¹² Տե՛ս Մատենադարանի ձեռ. № 4517, էջ 101ա:

¹³ Տե՛ս Ժ. Դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1950, էջ 592:

ծաղկողներ և այլն: Այդ տեսակետից ուշագրավ է 1386 թ. այդտեղ գրչագրված «Ժողովածու քանից Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Տղայի եւ այլոց» գրքի Հակոբ գրչի հիշատակարանը, որտեղ նա նշելով ձեռագրի վրա աշխատող խմբի աշխատանքները, միաժամանակ և խնդրում է. «Այլ և յիշեալիք զհոգևոր եղբարքս մեր՝ զՅովհաննէ՝ կազմող սուրբ գրոցս, և զԿարապետ՝ ծաղկող, որ ձրի ծաղկեաց, ևս առանել գրարի շառաւեղքն յօրհնեալ արմատոյն զԿարապետ՝ կրօնաւորի ի տիսս մանկութեան և գեղբայր սորին՝ զՄկրտիչ դպիր, որ են աշակերտք մեր, զի բազում աշխատութեամբ ջանացին ընդ մեզ, զի զամեն զթուղթս սուրբ գրոցս սոքա կոկեցին և տողեցին»¹⁴:

Հակոբ գրիչը շրջել է Որոտնեցու հետ շատ վայրեր և իր հիշատակարաններում արձանագրվածների մասին խոսում է որպես ականատես: Նա Որոտնեցու Աբրակունիսի ս. Կարապետ վանքում երկրորդ անգամ հաստատվելու մասին, այդ նույն հիշատակարանում գրել է. «և եկեալ սորա անխորով խաղաղութեամբ ի վերայ վանորէից իւրոց, ի գաւառն Երրնջակայ, շինէր և հաստատէր գտորբ գեկեղեցիս շքեղ և փառաւոր ի մէջ անօրէն իշխանաց և բերթաւագաց, և ուրախ և ցնծութեամբ կալոք առանել քան զառաջինն»¹⁵: Այստեղ «ի վերայ վանորէից իւրոց»-ը ևս վկայում է, որ Երրնջակ գավառի միջնադարյան (14—15-րդ դարերի) վանքերի ու եկեղեցիների, դպրոցների ու գրչատների մի մասը ստեղծվել և ղեկավարվել են Որոտնեցու և նրա աշակերտների կողմից:

17-րդ դարում Աբրակունիսի ս. Կարապետ վանքի դպրոցը ապրում է ծաղկման նոր շրջան, որը ղեկավարում էին Ղազար վարդապետը և Եսայի վարժապետը՝ Եսայի վարդապետ Մեղրեցին:

14-րդ դարում հիմնարկված և մի քանի անգամ վերանորոգված ս. Կարապետ վանքը այժմ կանգուն է մեկուսացած վիճակում: Դարերի ընթացքում վերացել են նրա տաճարային շինությունները (18-րդ դարի կեսերին և վերջերին այն ունեցել է ավելի քան 40 օժանդակ շինություններ): Այդ վանքը վերջին անգամ վերանորոգվել է 1900 թ., Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի կազմակերպչական աշխատանքների շնորհիվ և Նախիջևանի գավառի ժողովրդի անմիջական օգնությամբ:

¹⁴ Տե՛ս Ժ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1950, էջ 559:

¹⁵ Նույն տեղ, էջ 424:

Ս. Կարապետ վանքի համակառուցվածքի մեջ մտնող հուշարձաններն են՝

Տաճարը. Այս վանքի տաճարը (նկ. 2) իր դարաշրջանի հայ ճարտարապետական արվեստի աչքի ընկնող կոթողներից մեկն է՝

Նկ. 2. Ս. Կարապետ տաճարը արևմտյան կողմից

հիմնարկված 17-րդ դ.: Կառուցված է կապտավուն սրբատաշ բազալտից, որը բերված է վանքից մոտավորապես 3 կմ հեռավորության վրա գտնվող քարհանքից (հետագայում՝ վանքի քարհանք): Ս. Կարապետի տաճարը ունի քառամույթ բազիլիկայի հորինվածք, որի բարձրագույն կաթողիկեն վեհապետ է, աղյուսաշար և ունի ութ լուսամուտներ: Տաճարը իր ներքին արտահայտությամբ լուսավոր է և ընդարձակ, ունի մի շարք բարձրարվեստ զարդաքանդակներ, արձանագրություններ: Ավագ և ընդարձակ սեղանի աջ և ձախ կողմերում կան երկհարկանի գեղեցիկ ավանդատներ, որոնց երկրորդ հարկերի մուտքերը բացված են սեղանի կողմից և դեպի վար իջնող հինգ քարյա սանդուղքներով կապ են պաշտպանում Ավագ խորանի հետ: Ավագ խորանի բեմի ամբողջ երկարությամբ քանդակված է գեղեցիկ գոտեպատող գոտի, որի բարձունքում քանդակված է 2 գեղեցիկ խաչքարերի խորաքանդակներ և 5 սկավառա-

կան զարդանախշերի բարձրաքանդակներ: Աջակողմյան ավանդատունը ունի վիմափոր, քարյա սանդուղքներով ընդերքը իջնող գաղտնատուն, որտեղ պահվել են ձեռագրեր և վանքի սուրբ մատուցներ: Այդ վիմափոր գետնուղուց մի ճյուղ առանձնապես բարձրանում է անմիջապես գլխավոր խորանի հետևը, իսկ մի ճյուղն էլ իջնում է վար և միանում վանական շինությունների առաջին հարկերի տակ գտնվող գետնուղուն: Երկու ավանդատների մուտքերի բարավորներից վերև տեղադրված է մեկական գեղաքանդակ խաչքարեր, որոնց վառվանդաններին քանդակված են մեկական արձանագրություններ: Ջախակողմյան ավանդատան խաչքարի արձանագրությունը ունի ՋԻԴ (1475 թ.) տարեթիվը, իսկ աջակողմյան խաչքարը՝ ՌԾԴ (1204 թ.):

Ս. Կարապետ վանքի տաճարը դարերի ընթացքում ենթարկվել է տասնյակ վերանորոգումների, որոնցից առավելապես հայտնի է տաճարի 1648—1649 թթ. նորոգումը, որի մասին պահպանվել է և՛ վիմագիր, և՛ գրավոր տեղեկություններ: Ծոշ քաղաքում 1649 թ. սկսած և ս. Կարապետում ավարտված մի Ավետարանի հիշատակարանում ասվում է. «Այդ սկսեալ եղև Ըսպահան ընդ հովանեալ ար. Աստուածածնին, և յաւարդն ի ար. մեհաւոսան ար. Կարապետի, որէ Նախագահ և երևելի յոյժ ի գաւառս Երմջակայ, յառաջնորդութեան Տր. Էսպեայ քրտնաջան վարժապետի, որ յոյժ երկամբ աշխատի ի շինումն սրբոյ եկեղեցւոյս մեծի, կոփածոյ քարամբք գեղեցկաշար ի հիացումն տեսողաց յօրինեալ՝ ձեռամբ յոքնահմար Դաւիթ կոչեցեալ ուստայի, ըստ որում աղեխարշ արտի պաղատիմ յիշել զհիքն և զարքանակեալ միաբանսն իր զՄարտիրոս եպիսկոպոսն, գտէր Յոհաննէս վարդապետն և գտէր Արիստակէս, զԳազար սարկաւազն և զԴավիթ տնտեսն...»¹⁶: Այս գրավոր աղբյուրի տեղեկությունները հաստատվում և հավաստիացվում է վանքի սեղանի քեմի ճակատին տեղադրված գեղեցիկ, շրջանաձև և բոլորապատ վանդակի մեջ առնված զարդանախշերից մեկի վրա փորագրված արձանագրությամբ՝

Աղաչեմ զձեզ. հարբ սու(րբ)ք. զուստայ: Դ(աւ)իթն յ(ի)շ(ե)ց(ե)ք:

Այստեղ, ինչպես նաև վերը նշված հիշատակարանում հիշվող Դավիթ ուստան, որը ս. Կարապետ վանքի տաճարի 1648—1649 թթ. վերանորոգման ճարտարապետն է եղել, հայ ճարտարապետության պատ-

մությանը հայտնի (17-րդ դ.) Դավիթ ուստա ճարտարապետն է¹⁷: Ս. Կարապետի տաճարը և նրա ամբողջ համալիրը հիմնովին վերանորոգվել է նաև 1653 թ.¹⁸, 1656 թ. և հետագա շրջաններում:

Նկ. 3. Ս. Կարապետ տաճարի արևմտյան մուտքը

Ս. Կարապետի գեղեցկաշեն տաճարը ունի երկու մուտքեր, հարավային և արևմտյան կողմերից: Արևմտյան մուտքը հանդիսանում է տաճարի կենտրոնական մուտքը, որի եզերքը երեք շարք քանդակազարդով է զարդարված (Նկ. 3): Տաճարը և նրա սեղանը 1740 թ. ծաղկեցվել է նուրբ որմնանկարչությամբ շողոթեցի հայտնի նկարիչ և բանաստեղծ Նաղաշ Հովնաթանի և նրա որդիների՝ Հարությունի և Հակոբի կողմից: Այդ ծաղկեցման մասին վանքի ձախակողմյան ավանդատան երկրորդ հարկի որմնի վրա արձանագրված է՝ ՌԾՁԹ թիվն սուրբ սեղանն ծաղկեցաւ ձեռամբ Յովնաթանի և որդւոցն Յակոբի և Հարոյնիսն, որեմն յիշեսցիք ի բարին, և դուք յիշեալ յիշիք ի Քրիստոսէ: Այդ մասին պահպանվել է նաև գրավոր վկայություն՝ 1740 թ. Մկրդ-

¹⁷ Տե՛ս Ծարտարապետության բառարան, Եր., 1969, էջ 23:

¹⁸ Տե՛ս Առաքել վարդապետ Դարիժեցի, Պատմութիւն վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղ-պատ, 1896, էջ 347—348:

¹⁶ Տե՛ս՝ «Հանդես ամսօրեա» Վիեննա, 1889, էջ 269:

տիչ Զահկեցու հատուկ գիրը¹⁹, որով վանահայրը դիմել է ամբողջ Նախիջևանի ժողովրդին վանքի այդ ծաղկեցմանը օգնություն ցույց տալու համար:

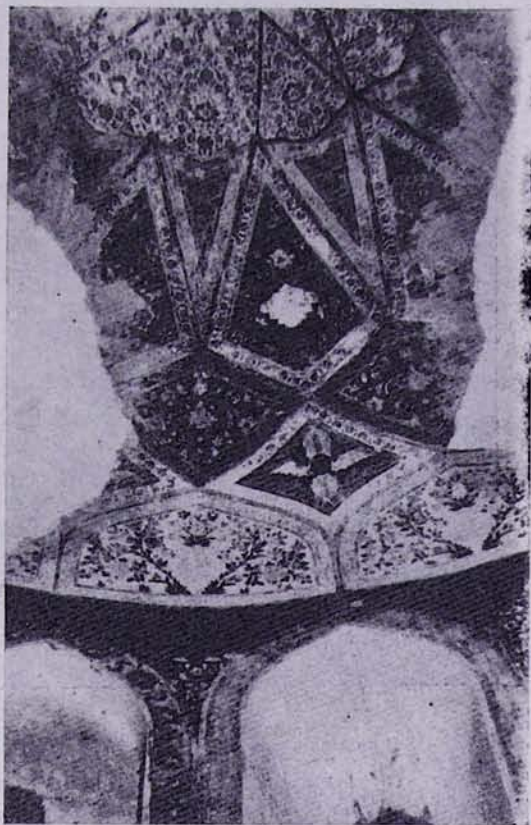
Մինչև օրս էլ տեսանելի են Նաղաշ Հովնաթանի և նրա որդիների կատարած մեծարվեստ որմնանկարների քեկորները տաճարի գլխավոր խորանի, կամարների, կաթողիկեի և որմերի այլ հատվածների վրա: Այլ որմնանկարների մնացորդներում աչքի են ընկնում լաջվարդ կապույտի, մուգ կարմրի և ոսկե դեղին երանգները, որոնք Հովնաթանյանների բնորոշ առանձնահատկությամբ, առնված են եղել սև եզրագծերի վեջ, տպավորվում են որպես բազմախոս զույներ, ասեղիքների լայն պաթոսով երանգավորված: Խորանի 5 գեղեցիկ խորշերում (83×1,25), կամարներում որմնանկարված է: Նրանց մի մասը մեզ հասած հատվածներում ուշադրության էին արժանի հառկապես Աստվածամոր, սբ. Պողոսի, սբ. Պետրոսի և այլ դիմապատկերները, որոնց արվեստը մի շարք գուգահեռներով հար և մեմե էր Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյանների կողմից մանրանկարված «Հայսւնավորք» ձեռագրի (Մատենադարան, № 1583) դիմանկարների²⁰: Վանքի տաճարը անմխիթար փհնակում է: Այժմյան փհնակով անվնաս է մնացել տաճարի կաթողիկեի ծաղկազարդ որմնանկարները, աջ և ձախ ավանդատների մուտքերի դիմաց գրտնրվող մեծ խորշերի պսակների որմնազարդերի, գլխավոր խորանի (նկ. 4), նրա 5 խորշերի որմնազարդերի առանձին հատվածները, որոնք աննշան տարբերություններով հիշեցնում են Էջմիածնի տաճարի Նաղաշ Հովնաթանի ծաղկազարդ որմնանկարների նկարելաճը:

Ս. Կարապետ վանքի տաճարը միջնադարում (14—18-րդ դարերում) կրել է մի շարք վերանորոգումներ և վերակառուցումներ, սակայն ճարտարապետական իր նախնական հորինվածքով մնացել է անփոփոխ և այսօր էլ ներկայանում է որպես միջնադարյան մի հետաքրքիր և ուշագրավ հուշարձան:

Ս. Ստեփանոս մատուռը. Այս ընդարձակ և գեղեցիկ մատուռը, ըստ մեր ուսումնասիրությունների, կառուցվել է մոտավորապես 1653—1656 թթ.: Այն 1714 թ. վերակառուցվել է շոողթեցի խոջա Այվազի կողմից, որի վերաբերյալ պունանն որմերի վրա արձա-

նագրված է բավականին մեծ, չափածո տեքստով գրված մի արձանագրություն:

Ս. Ստեփանոս մատուռը (նկ. 5) ևս կառուցված է վանքի կապտագույն սրբատաշ բազալտից, ունի մեկ մուտք: Մատուռի տա-

Նկ. 4. Հատված Աբրակոմիսի ս. Կարապետ տաճարի գլխավոր խորանի որմնանկարչությունից (Լուսանկարը հրապարակվում է առաջին անգամ)

նիքի վրա, քառամյուս հորինվածքով կանգնեցված է վայելույզ և քարձրագմբեթ զանգակառունը, որը 1705 թ. կառուցել է ճախիջևանցի Աղաջանի որդի պարոն Սդամալը: Այս զանգակառունը ևս մի քանի անգամ վերանորոգումների է ենթարկվել և մոտավորապես 1915—1920 թթ. ավերվել է նրա գմբեթը:

Գավիթը. Ս. Կարապետ վանքի գավիթը գրավել է վանքի ընդհանուր լայնությանը հավասար տարածություն: Գավիթը կառուցված է եղել չորս հաստաբետ սյուների վրա, որոնց կամարները հենվել են վանքի արևմտյան որմին: Ընդ որում սյուները, որոնցից երեքը այժմ անվնաս դրությամբ ընկած են տաճարի մուտքի մոտ, գետնից վերև կանգնեցված են եղել ութանիստ ան-

¹⁹ Տե՛ս Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 464—466:

²⁰ Տե՛ս նաև Մանյա Ղազարյան, Հայ կերպարվեստը 17—18-րդ դարերում, Եր., 1974, էջ 172—173:

կյունով 1,12 մ լայնություն ու 2,5 մ բարձրություն ունեցող մեկ կտոր զանգվածային բազալտյա քարերից:

Նկ. 5. Ս. Կարապետ եկեղեցին՝ կից մատուռով

Գավթի հիմնարկման մասին գրավոր և վիճագիր աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մեր ուսումնասիրությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ ս. Կարապետի գավիթը կառուցված է եղել մոտավորապես 15-րդ դարի կեսերին: Նրա վերանորոգումներից մեկի մասին տեղեկություն ունենք 17-րդ դարի ժամանակագրություններից մեկում, ուր ասվում է. «Իսկ սրահն և գալիթն ի ՌՃԺ և Գ (1664) ամին

հիմնարկեցաւ, և ՌՃԺ և հնգին (1666) կատարեցաւ ի հոկտեմբեր ամսոյ Ժ (10) մատասարդի Հայոց Ե (5)»²¹:

Գավիթը կիսականգուն է եղել մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, որից հետո իսպառ ավերվել է:

Բակը. Ս. Կարապետ վանքը շրջապատված է եղել (այժմ էլ մնում են անվնաս հատվածներ) քարից, աղյուսից և կրից կառուցված բարձր կրկնապարիսպներով: Պարիսպը ունեցել է երեք դարպասներ՝ հարավից, արևմուտքից և արևելքից: Արևելյան, հյուսիսային, հարավային պարսպաշարքերի մոտ կառուցված են եղել միաբանների խցերը, տնտեսական բնույթի տասնյակ շինություններ, որոնց մի մասը վաղուց արդեն ավերակ է, իսկ մի մասն էլ այժմ կիսականգուն վիճակում է: Ծիսությունները 2—3 հարկանի են, որոնց առաջին հարկերի ծածկը ունի թաղակապ կազմություն: Հարավ-արևմտյան պարսպաշարքի անկյունում կառուցված մի շինության որմերին մկատելի են որմնանկարների՝ ծաղկազարդերի մնացորդներ:

Շրջակայքը. Ս. Կարապետ վանքը արևելյան կողմից բաժանված է փոքրիկ ձորակով: Ձորի դիմաց, Աթրակունիս գյուղ մըտնող ճանապարհի աջ կողմում, գտնվում է վանքի հին գերեզմանատունը՝ 15—18-րդ դարերի տապանաքարերով: Վանքի հյուսիսային կողմում գտնվող բլրակների վրա և նրանց շուրջը տարածված է 15—20-րդ դարերին վերագրվող Աթրակունիս գյուղի ընդարձակ գերեզմանատունը, որի տապանաքարերի թիվը անցնում է 1000-ից:

Վանքի շրջակայքում, մինչև Երմջակ գետի եզերքը, միջնադարում եղել է մի քանի հագար ծառից կազմված բարդու անտառ: Այդ անտառից այժմ հատուկենտ մնուշներ են մնացել միայն:

²¹ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, 13—17-րդ յդ., հտ. 1-ին, Եր., 1951, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյանը, էջ 395:

